

मिनाक्षी भाऊराव गिरी

संशोधक

क.ब.चौ.उ.म.वि.,जळगाव

प्रस्तावना

सिंधुताई सपकाळ या महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध समाजसेविका होत्या. त्या मुख्यतः अनाथ आणि बेघर मुलांसाठी काम करणाऱ्या "अनाथांची माय" म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांच्या संपूर्ण जीवनप्रवासात त्यांनी हजारो अनाथ मुलांना निवारा, शिक्षण आणि आईचे प्रेम दिले. सिंधुताई सपकाळ ह्या महाराष्ट्राच्या 'मदर तेरेसा' म्हणून ओळखल्या जातात. सिंधुताईंनी महाराष्ट्रात एकूण चार अनाथआश्रमाची मुहूर्तमेढ रोवली. १०४२ मुलांना त्यांनी या आश्रमाच्या माध्यमातून हक्काचा निवारा उपलब्ध करून दिला. मुलांच्या शिक्षणाची संपूर्ण सोय सिंधुताईंनी स्थापन केलेल्या आश्रमाच्या माध्यमातून करण्यात आली. जेवण, कपडे व अन्य सुविधा देखील पुरविण्यात आल्या. मुलांना आर्थिक स्वावलंबनाचे धडे देऊन त्यांना आत्मनिर्भर बनविण्यात आले. खऱ्या अर्थाने अनाथ, निराधार मुलांच्या स्वप्नांना बळ देण्याचे अत्यंत मौलिक कार्य सिंधुताईंनी केले. प्रचंड जिद्दीने व कष्टाने प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून त्यांनी आपली स्वताची एक स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. अनाथ, निराधार मुलांच्या संगोपन करण्यासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले. म्हणून त्या महाराष्ट्राच्या इतिहासातील असामान्य कर्तुत्व : सामाजिक कार्यकर्त्या, कृतिशील समाजसेविका म्हणून ओळखल्या जातात.

सिंधुताई यांचा जन्म महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील पिंपरी मेघे या छोट्या गावात झाला. त्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत हलाखीची होती. वडिलांनी शिक्षणासाठी पाठिंबा दिला असला, तरीही गरिबीमुळे त्यांचे शिक्षण चौथी इयत्तेपर्यंतच झाले. वयाच्या अवघ्या 10व्या वर्षी त्यांचा विवाह 30 वर्षीय श्रीहरि सपकाळ यांच्याशी झाला. वैवाहिक जीवनात त्यांना अनेक संकटांचा सामना करावा लागला. गर्भवती असताना त्यांच्या पतीने त्यांना घराबाहेर काढले. त्यांनी प्रसूतीही जंगलात केली आणि मोठ्या संघर्षानंतर स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचा निर्धार केला.

मुख्य संबोध: अनाथांची माय, अनाथ, निराधार, संगोपन, अनाथआश्रम, आर्थिक स्वावलंबन, समाजसेविका, विनामोबदला.

विषय प्रवेश :

सिंधुताई सपकाळ या भारतातील सुप्रसिद्ध सामाजिक कार्यकर्त्या होत्या. त्या विशेषतः भारतातील अनाथ मुलांचे संगोपन करण्याच्या कार्यासाठी ओळखल्या जातात. सिंधुताई सपकाळ यांची अनाथांची आई आणि आपल्या भारत देशांमध्ये सामाजिक सेवाकार्य करणाऱ्या म्हणून त्या प्रसिद्ध आहे. सिंधुताई सपकाळ यांना अनाथ मुलांची आई म्हणून संबोधले जायचे. कारण त्यांनी लहान अनाथ मुलांचा सांभाळ केला आणि त्यांच्या आयुष्याला एक विधायक दिशा देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. त्यांनी आयुष्यात अनेक खडतर व प्रतिकूल प्रसंगाला तोंड देत अनाथ मुलांचा सांभाळ करण्याचे महान सामाजिक कार्य केले आहे.

सिंधुताई सपकाळ यांचा जन्म १४ नोव्हेंबर १९४७ रोजी महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील पिंपरी (मेघे) येथे झाला, नको असताना मुलगी झाली म्हणून तिचे नाव चिंधी ठेवण्यात आले. वर्धा जिल्यातील हि पिंपरी (मेघे) त्यांची जन्मभूमी. त्यांचे वडील अभिमान साठे गुरे बळायचे काम करायचे. त्यांचे जन्मगाव दुर्गम असल्यामुळे ते आधुनिक सोई-सुविधेपासून वंचित होते. त्यांचे वडील त्यांना रोज सकाळी घरचे गुरे घेऊन रानात चारायला पाठवीत असत. परंतु चिंधीला शिक्षण घेण्याची प्रचंड आवड असल्यामुळे त्या शाळेत जाऊन बसायच्या. वयाच्या नवव्या वर्षी पिंपरी (मेघे) येथे सिंधुताईंचे प्राथमिक शाळेत पहिल्या वर्गात शिक्षण सुरु झाले. त्यांच्या घराण्यात याअगोदर कुणीही शिक्षण घेतले नसल्यामुळे सिंधुताईंच्या आईने त्यांच्या शिक्षण घेण्याला तीव्र विरोध केला. परंतु वडील अशिक्षित असूनदेखील त्यांनी सिंधुताईंच्या शिक्षणाला पूर्णपणे पाठबळ दिले. सिंधूच्या चांगल्या कर्तृत्वाचा त्यांना नेहमी अभिमान वाटायचा.

वयाच्या बाराव्या वर्षी गोपुरी या केंद्रावर सिंधुताईंनी मराठी चौथीची परीक्षा दिली. आणि काही दिवसातच अपरिपक्व वयात, सांसारिक जबाबदारी पेलण्याची क्षमता नसताना लम मंडपात इच्छा नसताना उभे राहावे लागले. मुळातच त्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेच्या असल्यामुळे त्यांना जेमतेम मराठी चौथीपर्यंत शिकता आले. घरातील अठराविश्व दारिद्र्य आणि गरिबी यामुळे सिंधुताईंचे बालपण अत्यंत खडतर परिस्थितीत गेले. घरातील गरिबी व दारिद्र्यामुळे सिंधुताईंना जास्त शिक्षण घेता आले नाही.

अत्यंत गरिबी, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि लवकर लग्न यामुळे त्यांना चौथी इयत्ता उत्तीर्ण झाल्यानंतर शाळा सोडून द्यावी लागली. सिंधुताईचा विवाह त्यांच्यापेक्षा वयाने सव्वीस वर्ष मोठे असलेल्या श्रीहरी सपकाळ यांच्याशी झाला'.

सिंधुताई चिंधाबाई श्रीहरी सपकाळ झाल्या. विवाहानंतर सिंधुताई पिंपरी (मेघे) हे माहेर सोडून नवरगाव (फॉरेस्ट) या गावी गेल्या सिंधुताईना सासर चांगले मिळाले नव्हते. त्यांना सासरी प्रचंड मोठ्या प्रमाणात शारीरिक व मानसिक त्रास होता. महिलांनी शिकण्याचा प्रयत्न करू नये. तर संसारिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्यात अशी मानसिकता त्यांच्या सासुरच्या लोकांची होती. त्यामुळे त्यांच्या माहेरी शिक्षणाचे वातावरण नसल्यामुळे सिंधुताईना आपले अपूर्ण राहिलेले शिक्षण पूर्ण करता आले नाही. परंतु त्यांच्या मनात शिक्षण घेण्याची एक सुप्त प्रवृत्ती इच्छा होती. जंगलात लाकूडफाटा, शेण गोळा करतांना सापडलेले कागदाचे तुकडे सिंधुताई घरी आणायच्या आणि उंदराच्या बिळात लपवून ठेवायच्या. घरात एकट्या असल्या की त्या लपवलेल्या कागदाच्या साहाय्याने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करायच्या. वयाच्या अठराव्या वर्षापर्यंत सिंधुताईची एकूण तीन बाळंतपण झालीत. कोवळ्या वयात संसारिक जबाबदारीचे ओझे आल्याने त्या ओझ्याखाली त्या पुरत्या दवून गेल्या होत्या.

त्या चौथ्या वेळेस गर्भवती असतांना सिंधुताईनी आपल्या आयुष्यातील पहिला संघर्ष केला. त्यावेळेस गुरे वाळणे हाच प्रमुख व्यवसाय असायचा. गुरेही मोठ्या प्रमाणात असायची. शेकडोंच्या संखेतील गुरांचे शेण काढता काढता महिला पुरत्या थकून जात होत्या. त्या आत्यंतिक कष्टांच्या ओझ्याखाली पुरत्या अर्धमेल्या होत असत. परंतु इतके शारीरिक कष्टाचे काम त्यांना विनामोबदला वेठबिगारासारखे करावे लागत असे. रस्त्यावर मुरूम फोडणाऱ्याला मजुरी परंतु शेण काढणार्यांना कुठलेही मजुरी मिळत नसे. सदर शेणाचा लिलाव फॉरनवाले करायचे. या अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध सिंधुताईनी बंडाचा पवित्रा घेतला व या अन्यायाविरुद्ध न्याय मिळविण्यासाठी संघर्ष सुरु करण्याचा आपल्या मनाशी पक्का निश्चय करून त्यांनी लढा सुरु केला. मोठ्या संघर्षानंतर त्यांनी हा लढा जिंकला. सिंधुताईच्या या लढ्यामुळे सदर शेणाच्या लिलावातून मोठ्या प्रमाणात हफता मिळायचा त्या हफत्यावर गदा आली आणि त्यांचे प्रचंड मोठ्या प्रमाणावरील आर्थिक नुकसान झाले. या आर्थिक नुकसानामुळे गावातील जमीनदार दमडाजी असतकर हा दुखावला गेला. त्याची वक्रदृष्टी सिंधुताईवर फिरली. त्यामुळे या या घटनेची जबर किमत सिंधुताईना चुकवावी लागली.

दमडाजीने सिंधुताईच्या पोटातील मूल आपले आहे. असा अपप्रचार सुरु केला. त्या अपप्रचाराने सिंधुताईच्या पतीच्या मनात संशयाने जागा घेतली. तो सिंधुताईच्या चारित्र्याबद्दल संशय घेऊ लागला. आणि गर्भारपणाचे संपूर्ण नऊ महिने पूर्ण झालेले असतांना त्याने क्रूरपणाचा कळस गाठत सिंधुताईना जनावराप्रमाणे अमानुष पद्धतीने बेदम मारहाण करीत घराबाहेर काढले. बेदम मारहाणीत अर्धमेल्या झालेल्या अवस्थेत जनावरांच्या लाथा बसून मरतील या हेतूने सिंधुताईना त्यांच्या पतीने जनावराच्या गोठ्यात आणून टाकले. किती हा अमानुषपणा या प्रसंगाने माणुसकीला देखील लाज वाटली असेल. असे हे अमानुष स्वरूपाचे कृत्य होते. त्या दयनीय अवस्थेत सिंधुताईनी एका गोंडस मुलीला जन्म दिला. परंतु स्वताच्या पतीने हाकलून लावल्यानंतर त्यांना गावकऱ्यांनी देखील जवळ घेतले नाही. त्यांनी देखील निर्दयीपणाचा कळस करत सिंधुताईना गावातून हाकलून लावले. आता त्यांना शेवटचा आधार होता त्यांचे माहेर. परंतु ज्या आईने त्यांना जन्म दिला त्या आईने देखील त्यांच्यावर कुठलीही दयामाया न दाखविता त्यांना घरात घेण्यास सपशेल नकार दिला.

परभणी-नांदेड-मनमाड रेल्वे स्टेशनावर सिंधुताई आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी भिक मागत होत्या. चतकोर भाकर, उष्टे अन्न मिळेल या आशेने त्या रेल्वे रुळाच्या कडेने रात्रभर फिरत असायच्या. एका प्रसंगी जळगाव जिल्यातील पिंपराळा रेल्वे स्टेशनवर सिंधुताईनी आपले जीवन संपविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु "लहान मुलीचा जीव घेतला तर पाप लागेल" या भावनेने त्या आत्महत्तेच्या मार्गापासून परावृत्त झाल्या.

सिंधुताई आपल्या आत्मचरित्रात म्हणतात की, मी तिला सोडून कधीच जाणार नाही अशी हमी माझ्या मुलीला हवी होती. आणि मी तिला छातीशी घट्ट धरून सांगितले, फक्त तुझ्यासाठीच जगेन आणि यानंतर एकमेव ममता तुच बेटी. याच वेळी त्यांनी तांच्या मुलीचे नाव ठेवले ममता'. या प्रतिकूल परिस्थितीशी संघर्ष करण्याचा त्यांनी आपल्या मनाशी ठाम निश्चय केला. त्यांनी पुन्हा भुकेवर मात करण्यासाठी भिक मागण्यास प्रारंभ केला. दिवसभर रेल्वे स्टेशनवर भिक मागायची आणि रात्र झाली की स्टेशनवरच झोपायचे हा नित्यक्रम सुरु झाला. सिंधुताई मुळातच मानवतावादी होत्या. गरीब, निर्धन, व निराधार लोकांसाठी त्यांचे हृदय द्रवायचे. भिकेच्या मागणीतून जे अन्न गोळा व्हायचे ते अन्न त्या एकट्या खात नव्हत्या. रेल्वे स्टेशनावरील इतर निराधार, निर्धन लोकांना बोलावून मिळालेल्या अन्नाचा काला करून समूहाने ते सर्व भोजनाचा आनंदाने आस्वाद घेत असत. सिंधुताई खत्या अथनि मानवतावादी मनाच्या होत्या. एकटे खाण्यापेक्षा इतरांना सोबत घेऊन खाण्यात त्यांना खरे मानसिक समाधान मिळत असे. पुढे

एकवीस वर्ष वय असलेल्या सिंधुताईना या भिकाऱ्यानीच सुरक्षेचे कवच दिले. दोन दिवस भिक मिळाली नाही म्हणून रेल्वे स्टेशनावर पोटाची खळगी कायमची भरणे मुश्कील आहे हे लक्षात आल्यावर त्यांनी रेल्वे स्टेशन कायमचे सोडून स्मशान गाठले.

सिंधुताईंचे संपूर्ण जीवन संघर्षाने भरलेले होते. पोटाची आग शमविण्यासाठी त्या परीस्थितीशी संघर्ष करित होत्या. पतीने हाकलून लावल्यानंतर त्या स्मशानात दिवस काढू लागल्या. स्मशानात दिवस तर निघत होते पण पोटाची भूक स्वस्थ बसू देत नव्हती. पोटासाठी सिंधुताईंचा जीवघेणा संघर्ष चालू होता. काही दिवस स्मशानात काढल्यानंतर सिंधुताई त्या ठिकाणावरून बाहेर पडल्या. भिक मागता-मागता चिखलदरा येथे गेल्या. तेथे काही दिवस काढल्यानंतर माई पुण्याला आल्या. पुण्यात रस्त्यावर फिरत असतांना एक मुलगा त्यांना भिक मागतांना दिसला. त्या मुलाला घेऊन त्या पोलीस स्टेशन ला गेल्या. पण पोलीसांनी त्यांची साधी तक्रार देखील लिहून घेण्यास नकार दिला. शेवटी त्या निराधार, असहाय मुलाचा सांभाळ सिंधुताईंनी स्वतः करण्याचा निर्णय घेतला. पुढील काळात अशाप्रकारची अशी अनेक मुले माईना रस्त्यावर भिक मागतांना भेटली. त्या निराधार, बेवारस मुलांना सिंधुताईंनी आपल्या पदराखाली घेतले, व त्यांना मायेची, प्रेमाची उब दिली. या बेवारस स्थितीत सापडलेल्या मुलांना आपण प्रेमाचा, आपुलकीचा आधार द्यावा असा निश्चय सिंधुताईंनी आपल्या मनाशी पक्का केला. या सिंधुताईंच्या सामाजिक कार्यातुनच 'ममता बाल सदन' या संस्थेची मुहूर्तमेढ रोवली गेली.

अनाथ मुलांना हक्काचा निवारा उपलब्ध करावा, त्यांचा जीवनातील अंधार नाहीसा करून त्यांचे संपूर्ण जीवन प्रकाशकिरणांनी उजळून टाकावे व त्यांच्या जीवनाला योग्य ती दिशा द्यावी या उदात्त हेतूने इ.स. १९९४ साली पुण्याजवळील पुरंदर तालुक्यात कुंभारवळण या गावी 'ममता बाल सदन' या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेच्या माध्यमातून अनाथ, बेवारस मुलांना आधार द्यावा, त्यांना स्वताच्या पायावर उभे करून स्वावलंबी बनवावे हा उद्देश ही संस्था स्थापन करण्यापाठीमागील होता. सदर उद्दिष्टपूर्तीसाठी ममता बाल सदन संस्थेने अनेक अनाथ, बेवारस मुलांना आधार दिला. या संस्थेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या सर्व शिक्षणाची व्यवस्था केली जाते. तसेच त्यांच्या राहण्याची, जेवणाची संपूर्ण व्यवस्था संस्थेमार्फत केली जाते. कपडे आणि अन्य सोईसुविधा देखील पुरविल्या जातात. मुलांना आर्थिक स्वावलंबनाचे घंटे देऊन त्यांना स्वावलंबी व आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी संस्थेच्या वतीने विशेष मार्गदर्शन करण्यात येते. स्वावलंबी व आत्मनिर्भर झाल्यावर त्यांना योग्य जोडीदार शोधून देणे व सामुहिक विवाह सोहळ्याचे आयोजन करून त्यांचे लग्नसमारंभ पार पडणे इत्यादी सामाजिक कार्ये सदर संस्थेच्या वतीने पार पाडली जातात.

सिंधुताईंनी ममता बाल सदनप्रमाणेच 'बाल निकेतन हडपसर', पुणे, 'सावित्रीबाई फुले मुलींचे वसतिगृह, चिखलदरा', 'अभिमान बाल भवन', वर्धा, 'गोपिका गौरक्षण केंद्र, वर्धा', 'सप्तसिंधू महिला आधार बालसंगोपन व शिक्षणसंस्था', पुणे इत्यादी सामाजिक संस्थांची स्थापना केली, सदर संस्थांच्या माध्यमातून सिंधुताईंनी समाजातील अनाथ, निराधार मुलांच्या शिक्षणाची सोय तर केलीच पण त्याचबरोबर त्यांना एक आपल्या हक्काचा निवारा उपलब्ध करून दिला.त्या समस्त अनाथांच्या खत्या अर्थाने माय आल्या. अनेक अनाथ, निराधार मुलांच्या स्वप्नांना बळ देण्याचे व त्यांना स्वावलंबी बनविण्याचे महान असे सामाजिक कार्य सिंधुताईंनी केले. सिंधुताईंनी केलेल्या या मौलिक स्वरूपाच्या सामाजिक कार्यामुळे त्यांना सुमारे ७५० राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळाले आहेत. ज्यात काही महत्त्वाचे पुरस्कार असे आहेत –

- पद्मश्री पुरस्कार (2021)
- मदन टेरसा पुरस्कार
- अहमदिया मुस्लिम पीस अवॉर्ड
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाज भूषण पुरस्कार
- सह्याद्री हिरकणी पुरस्कार

सिंधुताई सपकाळ यांचे 4 जानेवारी 2022 रोजी हृदयविकाराच्या झटक्याने निधन झाले. त्यांनी निर्माण केलेला वारसा आजही अनेक अनाथ मुलांच्या जीवनात प्रकाश फुलवत आहे. त्यांच्या संघर्षमय आणि प्रेरणादायी जीवनकथेवर आधारित "मी सिंधुताई सपकाळ" नावाचा मराठी चित्रपट देखील प्रदर्शित झाला आहे. पतीने घराबाहेर हाकललेल्या, स्वताच्या नातलगांनी घरात घेण्यास नकार दिलेल्या, व समाजाने दुर्लक्षित केलेल्या सिंधुताईंच्या सामाजिक कार्याला इतिहासामध्ये तोड नाही. त्यांचे जीवन हे प्रत्येकासाठी एक प्रेरणादायी उदाहरण आहे की, परिस्थिती कितीही कठीण असली तरी जिद्द, परोपकार आणि प्रेमाच्या जोरावर आपण मोठे परिवर्तन घडवू शकतो.

निष्कर्ष:

१. सिंधुताई या महाराष्ट्रातील एक कुतीशील समाजसेविका म्हणून ओळखल्या जातात.

२. अत्यंत खडतर व संघर्षपूर्ण जीवनातून मोठ्या आत्मविश्वासाने वाट काढत त्यांनी महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासात आपल्या कर्तृत्वाने असामान्य अशा स्वरूपाची कामगिरी केली.
३. सिंधुताई सपकाळ यांनी अनेक अनाथ, निराधार मुलांना आपल्या मानवतेच्या पदराखाली घेतले त्यांना मायेची उब दिली. त्यांच्या आयुष्यातील अंधार संपवून त्यांचे जीवन प्रकाशकिरणांनी उजळून टाकण्यात सिंधुताईंचा मोठा वाटा आहे.
४. जेव्हा सामान्यांच्या स्वप्राचा भंग होतो तेव्हा त्यांचातील असामान्य व्यक्तिमत्त्वाचा जन्म होतो. अशाचप्रकारे सिंधुताईंनी असामान्य अशाप्रकारची कामगिरी केली आहे. याबद्दल तिळमात्र शंका नाही.
५. त्यांचे जीवन हे प्रत्येकासाठी एक प्रेरणादायी उदाहरण आहे की, परिस्थिती कितीही कठीण असली तरी जिद्द, परोपकार आणि प्रेमाच्या जोरावर आपण मोठे परिवर्तन घडवू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ:

१. सपकाळ सिंधुताई, मी वनवासी (आत्मचरित्र), रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, ऑगस्ट, २०१३, पृ. क्र. २२.
२. कित्ता, पृ. क्र. २२.
३. कित्ता, पृ. क्र. २२.
४. कित्ता, पृ. क्र. २३.
५. कित्ता, पृ. क्र. २७.
६. www.sindhutaisapkal.org.
७. शेजवलकर, प्र. चि., 'यशोगाथा', यशवंत पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-२०१३, पृ. क्र. ४९.
- ८.